પ્રમુખીય

સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે

સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર

લેખાંક-૪ :
‘સમયનાં રૂંવાડાં ઊભાં થઈ જાત’, અરે, જો – એની કવિતા

આ અંકમાં ઓડિયા ભાષાની યુવાકવિ ગાયત્રીબાલા પંડા(જન્મ ૧૯૭૭)ની એક કૃતિનું સહવાચન કરીએ. ગતાંકોમાં વાંચેલી અમૃતા પ્રીતમ (જ. ૧૯૧૯) અને અનિપિન્દી જયપ્રભા (જ. ૧૯૫૭)ની પંજાબી અને તેલુગુ કવિતાસ્મૃતિને સાચવીને. આ ત્રણ જન્મવર્ષો શું સૂચવે છે ? કવિવયની કેવળ ત્રણ અલગ હકીકતો ? કે કવિઓની ‘પેઢીઓ’(જનરેશન્સ)નું એક કાલાંકન ? કે ભારતીય કવિતાનું કોઈ ગતિમય સત્ય ? જોઈએ.

*

ઈ. ૨૦૧૧માં સાહિત્ય અકાદેમી (દિલ્હી)નો ‘યુવા પુરસ્કાર’ મેળવનાર ગાયત્રીબાલાનાં કાવ્યોમાં નવી પેઢીના ઓડિયા કાવ્યવિશ્વની એક ઝલક દેખાય છે. અને એનાં ઇંગિતે મણિપુરી, બોડો, આસામી, બંગાળી, સાંથાલી, પંજાબી, ડોગરી, કાશ્મીરી જેવી, દેશના બીજા પ્રક્ષુબ્ધ પ્રદેશોની ભાષાઓમાં લખાતી કવિતા તરફ નજર જાય છે. જમ્મુ-કાશ્મીરથી તેલંગાણા-આંધ્રપ્રદેશ સુધી (અને અન્યત્ર) દેશમાં આજે વ્યાપકપણે ફેલાયેલા ઊંડા અજંપાને અને મોટી મથામણોને એ રચનાઓ વિવિધ રૂપે પ્રગટ કરે છે. એનાં આંતરબાહ્ય રૂપ કેવાં છે ? અનુભૂતિ પરત્વે આત્મરતિજન્ય સ્વનિમગ્નતા નહીં, પણ વ્યાપક પીડા અને ભયની પૂરી જાણકારીમાંથી આવતી ઇતિહાસયજ્ઞતા કેળવવાની મથામણ ત્યાં ચોતરફ દેખાય છે. અભિવ્યક્તિ પરત્વે આત્મનપદી અને પરસ્મૈપદી એમ બન્ને પ્રકારના સાહસિક પ્રયોગો આ રચનાઓમાં જોવા મળે છે. ઓડિયા સાહિત્યમાં આજે એવું નારીલેખકવૃંદ પ્રતિભા રાય અને રેણુકા રથથી યશોધરા મિશ્ર, રંજીતા નાયક, પ્રવાસિની મહાકુડ, પારમિતા શતપથી, દીપ્તિમયી પ્રદાન, સ્વપ્ના મિશ્રા, સરોજ પ્રધાન અને ગાયત્રીબાલા પંડા સુધી વિવિધ સ્વરોની સિમ્ફની રચે છે. ૧૯૪૩થી ૧૯૭૭ સુધીનાં જન્મવર્ષો હોવા છતાં, આજે આ વિવિધ નારીલેખકો એક અલગ યુગબોધ અને નવા કાવ્યવિચારના એક નિજી ઓળખવાળા આધુનિકોત્તર વિવર્ત-પટમાં વણી શકાય, એવાં છે.

આજે વાંચવાનું આ ઓડિયા કાવ્ય વાચકને બિલકુલ આજના વિક્ષુબ્ધ સમયમાં લાવી મૂકે છે અને પછી ત્યાંથી સહેજે ચસકવા દેતું નથી. કઈ રીતે, એ જોઈએ.

**

અંગૂઠાની છાપ

‘આંખોમાં ઊંડે દબાવી રાખેલાં
દરદભર્યાં હીબકાંમાંથી એ બહાર આવે છે હવે,
ડરી ગયેલી, ધાક ખાધેલી, ડામાડોળ.
એને ખબર નથી ઝાઝી
કે નક્સલીઓએ ઠાર મારેલા એના પતિના મોત સામે
કેટલા રૂપિયા અપાયા, વળતરના.
કચેરીનાં કાગળિયાં પર પહોંચ તો
પાંચ લાખ રૂપિયાની ક્યારની લઈ ચૂકી છે સરકાર.
હવે તો અંગૂઠા ઉપર સુકાવા લાગી છે સ્યાહી.
ગૂણીમાં ખૂટવા આવ્યા છે ચોખા.
અને આડોશી-પાડોશીઓનાં મનમાં ભલમનસાઈ.
છોકરાંઓના પેટમાં શિયાળવાં દોડાદોડી કરવા લાગ્યાં છે,
ભેગાં દુર્દશાનાં લાંબાં કરમિયાં.

હવે ચાલતો રહે છે પરિવાર.
હાથ ખંખેરી ઊભી થઈ ગઈ છે સરકાર.
સચિવાલયમાં, કોરટકચેરીમાં, પોલીસથાણામાં સચવાઈ પડી છે
લાખો મૂંગા અને ઢીલાઢફ અંગૂઠાઓની છાપ, ખબર નહીં ક્યારની
ખોઈ ચૂકી છે એ સહુ પોતપોતાનાં નામ.

જ્યારે હીબકે હીબકે રૂવે છે અંગૂઠાઓનાં એ નિશાનો,
ત્યારે મને થાય છે કે જો હુંયે
એમની લાચારીને અઢેલીને ત્યાં બેઠી રહેત
સાંભળતી રહેત જો એમના મર્માંતક હાહાકાર
અમળાતા ચિત્કાર.
સવાલ ઉપર સવાલ બની જાત હું
ને એ બધીઓ બની જાત જવાબ.

તો એમના કોલાહલોમાં ફાટી પડત રસ્તાઓ તળેની જમીન
સમયનાં રૂંવાડાં ઊભાં થઈ જાત એ સાંભળીને.

અને એક દિવસ આ રુદન પલટાઈ જાત
જિદ્દી મુક્તિખોરીમાં.
સામે આવત
પેલાં બધાં જીવંત અને ભયંકર સત્યોને
સાવ જૂઠાં સાબિત કરતું
એક ચોંકાવતું બયાન.

અંગૂઠાની છાપ ખોલીને બહાર નીકળત
સલિલા મારંડી, દુખિયા માંઝી
અને ડમરૂ તાંડી, ગજાનન
આચાર્ય, એ બધા કહેત, કે
પરાણે લેવાઈ છે અમારી અંગૂઠાની છાપ

પરત કરો અમને અમારી બદનસીબી
અમારી પોતાની બદહાલી.
અમે મર્યાં નથી અમે જીવતાં છીએ.
અમે મર્યાં નથી અમે જીવતાં છીએ.'

('સિંદૂરી ચિડિયા', સાંપ્રત ઓડિયા કાવ્યોનો હિંદી અનુવાદ, રાજેન્દ્ર પ્રસાદ મિશ્ર, ૨૦૧૬, પા. ૧૫૭-૫૮)

**

આ કવિતા શેની છે ?

આમ તો દેખાય કે નક્સલવાદીઓએ ગોળી મારીને જેની હત્યા કરી છે, એવા એક માણસની અસહાય વિધવાની વાત આ કવિએ અહીં માંડી છે. પણ એટલું જ છે ? પોતાની અન્ય એક રચના, 'આસાન નથી ઇતિહાસ લખવો, તે'માં આ જ કવિ કહે છે : 'ના, આ વખતે પણ ન થયું./ઇતિહાસ લખવા બેસતાં તો/ઘૂસી આવે છે મારા આત્મામાં/અણરોક પીડા અને પ્રલાપ/પશ્ચાત્તાપ અને પાપ/હતાશા અને અભિશાપ/ક્ષય-ક્ષતિ અને આંધી-તોફાન/ઘાભરીઘાભરી હું, રોવા જેવી સાવ, ને ઉદાસ. //રક્ત જર્જર થોડાક શબ્દો/કેવો વિલાસ./સમયના હોઠ ઉપર મંદ મંદ મુસકાન.' અન્યત્ર આ કવિ લખે છે : 'નારી જ્યારે કવિતા લખે છે, ત્યારે / એની અંદર ધરતી, આકાશ, પાતાળ એકાકાર થઈ જાય છે, / એની ભીતર ગતિશીલ રહે છે બે દુનિયા, / સ્વાભાવિક અને સમાનાંતર.' ('ખો જાતી હૈ લડકિયાં', અનુ. રાજેન્દ્ર પ્રસાદ મિશ્ર. ૨૦૧૭, પા. ૨૯ અને ૨૬, અનુક્રમે). આ નક્સલવાદ અને પ્રજા અને સરકારના ત્રિતાલ ઇતિહાસના તાલભંગ અંગેની આ નાનકડી કવિતામાં પણ અનેક દુનિયા ડોકાય છે. 'નારી જ્યારે કવિતા લખે છે ત્યારે / પીડા સાથે પીડા ટકરાતાં ઊપજી આવે છે અંગારા', એમ ગાયત્રીબાલાએ અન્યત્ર કહ્યું છે. એ અંગારવતી દુનિયાને જાણવા માટે આ રચના ('અંગૂઠાની છાપ')નાં પ્રગટ અને ધ્વનિત ઇતિહાસ-ભૂગોળ જોવાનો યત્ન કરીએ. ૧૯૭૭-માં જન્મેલી ગાયત્રીબાલા જે ઓડિશા રાજ્યની વતની છે, એને અડીને જ છત્તીસગઢ, ઝારખંડ, આંધ્રપ્રદેશ અને પશ્ચિમ બંગાળનાં રાજ્યો આવેલાં છે. છત્તીસગઢથી આગળ ગડચિરોલીનો વિસ્તાર આવ્યો છે. બંગાળથી મહારાષ્ટ્ર સુધીનો એ ભૂમિખંડ એક કે બીજે સમયે નક્સલીઓનો ગઢ બની રહ્યો. ૧૯૬૭થી બંગાળમાં નક્સલબારી નામના વિસ્તારમાં સશસ્ત્ર પ્રતિકારનતી પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ. અન્યાયી રાજ્યસત્તા અને નિમ્ભર વહીવટીતંત્ર સામેના સશસ્ત્ર પ્રતિકારમાં પોતાનું બલિદાન આપી શકતી આ સમતાવાદી શક્તિનું સમર્થન આલેખન મહાશ્વેતા દેવીએ 'હાજાર ચુરાશીર મા' – એ નવલકથામાં અને બીજી કથાકૃતિઓમાં કર્યું છે. ગુજરાતી વાચક એથી અપરિચિત નથી. એ વાચકે એ પણ વાંચ્યું હોય કે વીસમી સદીના છેલ્લા દશકે'કમાં આ આદર્શવાદી આંદોલન આતંકવાદી સંગઠનમાં પરિવર્તિત થવા લાગ્યું. એકવીસમી સદીમાં એ ત્રાસવાદી પરિબળ તરીકે ઓળખાતું થયું. દરમિયાન રાજ્યસત્તાની ન્યાયેતરતા અને વહીવટી તંત્રની નિમ્નભરતાનું શું થયું, એ સવાલ ઊભો રહ્યો. આવી વ્યાપક પરિસ્થિતિમાં દેશભરમાં એક ઊંડો

અજંપો ફેલાયો.

એવા નવા અને સંદિગ્ધ સમયમાં લખાયેલા આ કાવ્યનો આરંભ એક વ્યક્તિ-છબિથી થાય છે : 'નક્સલીઓએ ઉડાવી દીધેલા એના પતિના મોત'ના આઘાતમાં જેની 'આંખોમાં ઊંડે દબાવી રાખેલાં દરદભર્યાં હીબકાંઓ' હવે માંડ સંભળાય છે, એવી એક સ્ત્રીની છબિ. નવકવિ ગાયત્રીબાલા અહીં પુરોગામી મહાન સર્જક મહાશ્વેતા દેવીએ રજૂ કરેલા સિક્કાની બીજી બાજુ વાચકને બતાડવા લાગી છે ? તો શું આ રચના એક નક્સલવાદ / આતંકવાદ વિરોધી કૃતિ છે ? છે. પણ એટલું જ નથી. કવિતાને જરા આસ્તે આસ્તે, શબ્દે શબ્દે, એની દુનિયાએ દુનિયાએ ને ધ્યાનથી વાંચીએ.

**

હિબકાતી આ સ્ત્રીનો પતિ હતો કોણ ? નક્સલી ત્રાસવાદ સામે લઢતા દેશના કોઈ સી.આર.પી.એફ. કે આર.એ.એફ. જેવા સરાકારી સશસ્ત્ર દળનો સભ્ય હતો ? કવિ કશું કહેતાં નથી. આ કાવ્ય ક્રૂર નક્સલીઓના હત્યારાપણાની વિરુદ્ધમાં અવાજ ઉઠાવતું હોય... નારીવાદી રીતે, એમ લાગે. પણ ધ્યાનથી વાંચતાં વરતાય કે એ 'હીબકાં'-માંથી એ સ્ત્રી અને આ કાવ્યની નારીચેતના/કવિચેતના બહાર નીકળ્યાં, એ પછી આ કાવ્ય રચાયું છે. એ સ્ત્રી પતિના નક્સલીઓને હાથે મર્યાના આઘાતમાંથી બહાર તો આવી છે પણ એ હજી 'ડરી ગયેલી, ધાક ખાધેલી, ડામાડોળ' છે. એ શા કારણે છે ? નક્સલીઓને કારણે ? કવિ કહે છે : 'એને ખબર નથી ઝાઝી.' શેની ઝાઝી ખબર નથી એને ?

આ કવિતામાં આલેખાયેલી આજમાં નક્સલીયાઓએ જેને મારી નાખ્યો છે એ અનામ માણસની પત્નીને એ મૃત્યુ બદલ વળતરમાં સરકારે પાંચ લાખ રૂપિયા આપવાનું ઠેરવ્યું છે. 'કચેરીનાં કાગળિયાં પર પહોંચ તો / પાંચ લાખ રૂપિયાની ક્યારની લઈ ચૂકી છે સરકાર.' પણ એનું શું થયું ? કેટલું, કોને, ક્યાં મળ્યું વળતર ? એની 'એને ખબર નથી ઝાઝી'.

તો શું આ કવિતા એ સરકારી કચેરીઓના ભ્રષ્ટાચાર અંગેની કવિતા છે ? છે. પણ એટલું જ નથી. કવિતાને જરા આસ્તે આસ્તે, નજીકથી, શબ્દે શબ્દે ને ધ્યાનથી હજી આગળ વાંચીએ. એનું એક સંગીત કાને પડે છે. શોકસંગીત.

ત્રણ ઠેક લેતી આ કાવ્યપંક્તિ છે : 'નકસલીઓએ ઠાર મારેલા એના પતિ[નું] મોત' – એ એક ઘા. 'મોત સામે/કિટલા રૂપિયા અપાયા, વળતરના ?' એ બીજી ઠેક. અને આ ત્રિતાલ શોકસંગીત સંભળાવતી કવિતાનો આ ત્રીજો તાલ : 'કચેરીનાં કાગળિયાં પર પહોંચ તો/પાંચ લાખ રૂપિયાની ક્યારની લઈ ચૂકી છે સરકાર.' આ કવિતાનું શોકસંગીત જ્યાંથી પેદા થયું છે એવા પેલી મૂંગી સ્ત્રીના મન ઉપર ત્રણ ત્રણ આઘાતોની, જવાબ વગરના ત્રણ સવાલોની, થાપ પડી છે : કેમ એને ઠાર માર્યો ? એના મોત સામે કયું (ને ખરેખર કોના લાભાર્થે) વળતર આપવાનું કોઈકે ઠેરવ્યું ? ને છેલ્લો સવાલ, છેલ્લી થાપ : એનો અંગૂઠો તો સરકારી કાગળિયાં ઉપર પડાવી લીધો પણ એ વળતરનું શું થયું ? એ ત્રણમાંની એકે થાપનો થડકો સાંભળવાનું ચૂક્યો તો આ કવિતાના સુદીર્ઘ

શોકસંગીતને સાંભળવાનુંયે ચૂક્યા સમજો. પણ હવે શું થાય છે ?

પતિને નક્સલી હિંસામાં અને વળતરને સરકારી હિંસામાં ગુમાવી બેઠેલી આ સ્ત્રીની પોતાની તકલીફ એ છે કે હવે પછી એણે તો જીવતા રહેવાનું છે. એટલે, આ હવે જીવતા રહેવના ડરામણા સવાલથી એ 'હવે/ ડરી ગયેલી, ધાક ખાધેલી, ડામાડોળ' બની ગઈ છે. આ 'હવે'ની આ કવિતા છે. ગઈ કાલે, ક્યાંક કોઈના મરી જવાની જ નહીં, આજે અને અહીં પોતે જીવતા રહેવાની કરુણાંતિકાની આ કવિતા બની છે. જેટલી પરસ્મૈપદી તેટલી આત્મનૈપદી. જેટલી ઇતિહાસની તેટલી આજની. અને 'હવે'થી આગળના સંદિગ્ધ અનાગતની.

આ સ્ત્રીના એ 'હવે'માં, એ સ્ત્રીની આગત-અનાગત-અર્ધાગત 'આજ'માં જે એની પડખે રહીને જીવી-જાણી-લખી શકે, એ કવિ 'નવી પેઢીનો/ની કવિ' ગણાય. ન કે માત્ર જન્મના વર્ષને કારણે 'નવી પેઢી'નો હોય એ. સવાલ એ છે કે નવી 'જનરેશન'-માં શું જનરેટ થાય છે – માત્ર બર્થ સર્ટિફિકેટ કે નવો નજરિયો, નવી સાંપ્રત-પ્રજ્ઞતા ?

**

આજે અને અહીં ત્રણ ચીજો બની રહી છે : 'અંગૂઠા ઉપર સુકાવા લાગી છે સ્યાહી. / ગૂણીમાં ખૂટવા આવ્યા છે ચોખા. / અને આડોશી-પાડોશીઓનાં મનમાં ભલમનસાઈ.' 'ત્યારે હાય રે હા...ય કવિ!'વાળી મેઘાણીની પ્રબળ ચિત્કારોવાળી વાણીથી કે માણેકની હરિનાં આંસુભીનાં લોચનિયાંથી લથબથ ભીંજાયેલી બાનીથી ગાયત્રીબાલાની આ ઓછાબોલી ભાષા કેવી અલગ છે! એક બળકટ અંડરટોનમાં કહેતાં સરવે કાને સાંભળવા પડે એવા સૂરમાં કવિ કહે છે : 'હવે તો અંગૂઠા ઉપર સુકાવા લાગી છે સ્યાહી.' પોતાના આપાદમસ્તક પક્ષાઘાત પામેલા શરીરની ઠંડે કલેજે, ક્લિનિકલ ડિસ્ટન્સથી, વાત કરતી વિપાશાની કાવ્યભાષા જેવી. અને અલગ. અંગૂઠે સ્યાહી, ગૂણીમાં ચોખા અને પડોશીમાં ભલમનસાઈ ખૂટવા લાગ્યાં એ તો ખરું, પણ વાત ક્યાં ત્યાં અટકે છે ? આ કવિતા હવે નોંધે છે :

'છોકરાંઓના પેટમાં શિયાળવાં દોડદોડી કરવા લાગ્યાં છે, / ભેગાં દુર્દશાનાં લાંબાં કરમિયાં.' – પહેલી પંક્તિ સારી છે, પણ બ્લૅક હ્યુમર તો છે બીજી પંક્તિમાં ! છોકરાંઓ ભૂખ્યાં થાય એ તો ખરું. પણ એમના પેટમાં કૃમિ થાય, એ વળી વધારામાં. એક માતા જ જોઈ શકે, એક સ્ત્રી-કવિ જ આલેખી શકે, એવી આ વાત છે. જરા જુદી રીતે પ્રેમાનંદ કહે : 'શીતળાએ અમીછાંટો નાખ્યો ને થોડે અન્ને ઊછરિયાં'! વિનોદના છદ્મવેષે જ જે વ્યક્ત કરી શકાય એવો વિષાદ સૂચવ્યા પછી કવિ દઝાડતી ટાઢાશથી ઉમેરે છે : 'હવે ચાલતો રહે છે પરિવાર. / હાથ ખંખેરી ઊભી થઈ ગઈ છે સરકાર.'

સમય એમ વીતતો જાય છે. શાસિતોની લાચારી, શાસકોની નિમ્ભરતાનાં ડાબા-જમણી પગલાં ભરતો, લથડાતો આપણો સમય. એને જે જાણે તે આજનો કવિ, પોસ્ટ મૉડર્ન. બાકીનાં પ્રીમૉડર્ન.

**

હવે આ કાવ્ય આગળ ચાલે છે – લથડાતું નહીં, કવિતા જે રીતે ચાલે એ રીતે,

લયાન્વિત. હવે પેલું કલ્પન, ‘ટીપ ચિહ્ન’, અંગૂઠાની છાપ, નવી વ્યંજના પ્રગટ કરે છે. હવે એ ‘ચિહ્ન’ માત્ર એક નારીના અંગૂઠાનું નથી, અનેક માણસોની મજબૂરીનું, બહુસંખ્ય ભારતીયોની લાચારીનું ચિહ્ન બને છે. કવિ કહે છે : ‘લાખો મૂંગા અને ઢીલાઢફ અંગૂઠાઓની છાપ, ખબર નહીં ક્યારની’ ‘સચિવાલયમાં, કોરટકચેરીમાં, પોલીસથાણામાં સચવાઈ પડી છે’ અને ‘ખોઈ ચૂકી છે એ સહુ પોતપોતાનાં નામ.’ એ નામ વિનાના દેશના, રેડ ટેઈપમાં બંધાઈ ગયેલા ‘રિપબ્લિક ઑફ ઇન્ડિયા’નોયે પોતીકો પ્રજાધ્વનિ હતો, છે અને ટકી રહેવાનો. એ પ્રજાધ્વનિનાં ધ્વનનો હવે આ નાનકડી કૃતિમાં સંભળાય છે, એ સરવે કાને સાંભળીએ. કેમ કે હવે આ કાવ્યમાં એક મહત્ત્વનો વળાંક આવે છે. કૃતિનો કથનકાર કવિ અત્યાર સુધી આખી પરિસ્થિતિનો/ની એક સાક્ષી હતો/હતી. એ સાક્ષીભાવ હવે સામેલગીરીમાં પલટાવા લાગે છે. સાક્ષીને નિષ્ક્રિય કહેવો, એ એક ભૂલ છે. જે વ્યક્તિ કોઈ એક પરિસ્થિતિમાં સામેલ ન હોય એ એનો સાક્ષી ન બની શકે, પ્રેક્ષક ભલે બને. સાક્ષીભાવમાં સામેલગીરી, જેમ બીજમાં વૃક્ષ તેમ, એક શક્યતા રૂપે રહેલી હોય છે. આ કાવ્ય હવે એ રીતે પાંગરે છે.

‘જ્યારે હીબકે હીબકે રૂવે છે અંગૂઠાઓનાં એ નિશાનો, /ત્યારે મને થાય છે કે જો હુંયે’ એ પંક્તિ આ કાવ્યને વળાંક આપે છે. હવે હીબકાં પોતાના પતિને ગુમાવી બેઠેલી એક સ્ત્રીનાં જ નથી, સરકારી કચેરીઓમાં પોતાનાં નામ, પોતાની ઓળખ ગુમાવી ચૂકેલાં અનેક ‘ટીપ ચિહ્નો’નાં છે. માત્ર ઓડિશામાં નહીં, ઝારખંડ, છત્તીસગઢ બધેથી પડાવી લેવાયેલાં અંગૂઠાનાં નિશાનોનાં ડૂસકાં છે. હવે આ ઓડિયા ભાષામાં લખતી પણ એ ભાષી પ્રદેશના સીમાડાને ઓળંગી શકતી આ કવિ કહે છે, કે ‘ત્યારે મને થાય છે કે જો હુંયે ‘એમની લાચારીને અઢેલીને ત્યાં બેઠી રહેત / સાંભળતી રહેત જો એમના મર્માંતક હાહાકાર / અમળાતા ચિત્કાર’ તો કશુંક થાત. શું થાત ? ઝાઝું નહીં, પણ ‘સવાલ ઉપર સવાલ બની જાત હું’ અને ‘એ બધીઓ બની જાત જવાબ’.

આમ જો થાત, જો હું પેલી સ્ત્રીની સાથે રહી શકત તો.

‘તો એમના કોલાહલોમાં ફાટી પડત રસ્તાઓ તળેની જમીન ! સમયનાં રૂંવાડાં ઊભાં થઈ જાત એ સાંભળીને.’

-- ‘સમયનાં રૂંવાડાં ઊભાં થઈ જાત એ સાંભળીને’ ! કેવું પ્રભાવક કલ્પન ! કવિતા અહીં નીપજી આવે.

**

આ કાવ્યની એ પછીની પંક્તિઓ ડૉ. રાજેન્દ્ર પ્રસાદ મિશ્રના સાંપ્રત ઓડિયા સ્ત્રી-કવિઓની રચનાઓના અન્યથા સુંદર હિંદી અનુવાદના ચયનગ્રંથ, ‘સિન્દૂરી ચિડિયાં’ (૨૦૧૬)માં વાંચી. એ આમ હતી : ‘એક દિન વહ રુલાઈ જરૂર બન જાયેગી / ઘમાસાન મુક્તિ-સંઘર્ષ. / સારે જીવંત ઔર ભયાનક સત્ય / સહજ હી જૂઠે સાબિત હો જાને કે / ચૌંકા દેને વાલે બયાન’. (પૃ. ૧૫૬)

-- હિંદી અનુવાદમાં વપરાયેલાં ક્રિયાપદોનાં સ્વરૂપ વિશે સંદેહ થયો. અત્યાર સુધીનાં વાક્યોમાં ‘બેઠી રહેત / સાંભળતી રહેત’, ‘સવાલ ઉપર સવાલ બની જાત હું’

અને ‘એ બધીઓ બની જાત જવાબ’. – એમ ‘કંડિશનલ’ ક્રિયાપદો આવ્યાં છે. ‘જો આમ થાત તો તેમ થાત’, એ પ્રકારનાં, પણ હવે આ હિંદી અનુવાદ ‘જરૂર બન જાયેગી’-વાળી વાત લાવે છે. (‘રુદન જરૂર બની જશે મુક્તિ-સંઘર્ષ અને રૂદન જરૂર બની જશે [વળતરના પૈસા ઑળવનારી સરકારી કચેરીઓનાં] ભયાનક સત્યને જૂઠાં સાબિત કરનારાં, ચોંકાવનારાં [પીડિતોનાં] બયાન’). આમ પણ હોઈ શકે. જોકે આ કવિનો આ કાવ્યમાં હજી સુધી સંભળાતો સૂર આવો, ‘લલકારનો સૂર’ નહોતો, એમ મને લાગ્યું.

વળી, પછીની કડીમાં ફરી ક્રિયાપદો ‘કંડિશનલ’ સ્વરૂપનાં આવે છે : ‘સલિલા મારંડી... ગજાનન આચાર્ય કહેત’ એટલે કે મારંડી વગેરે પીડિત ‘કહેત’. ન કે ‘જરૂર કહેશે’.

એટલે કવિને ભુવનેશ્વરમાં મેં ફોન કર્યો. મૂળ પાઠ એમના સ્વરમાં સાંભળ્યો. ચર્ચા કરી. મૂળ ઓડિયા કાવ્યમાં સળંગ ‘બઠી રહેત તો’, ‘સાંભળતી રહેત’ તો, વગેરે અને જો એમ થાત તો ‘રુદન બની જાત’ કશુંક, એમ છે. બીજું, ‘એક દિન વહ રુલાઈ જરૂર બન જાયેગી / ઘમાસાન મુક્તિ-સંઘર્ષ’, એ પંક્તિ પણ કંઈક અસ્થાને લાગી. બીજો ફોન ઓડિયા ભાષાના વિખ્યાત વાર્તાકાર અને મારા સન્મિત્ર ગૌરહરિ દાસને કર્યો : ફરી ચોકસાઈ કરવા. મારી કવિતા અંગેની કોઠાસૂઝને મૂળ ભાષાભાષીઓનું વૈયાકરણી સમર્થન મળ્યું.

બીજુંયે મળ્યું. કવિએ મૂળ કૃતિ વાંચી સંભળાવી. એમાં ‘મુક્તિ-સંઘર્ષ’ શબ્દ નથી; ‘મુક્તિખોરી’ એવો શબ્દ કવિએ ઘડી મૂક્યો છે. ‘ડરી ગયેલી, ધાક ખાધેલી, ડામાડોળ’ એવી એક સ્ત્રી, એવી એક પ્રજા જો ‘મુક્તિખોર’ બની શકે, તો એ બીજમાંથી શું ન ઊગે ?

કવિ એમાંથી ફૂટેલા બે ફણગા આપણને બતાવે છે :

આદિવાસી (મારંડી, માંઝી, તાંડી) અને બ્રાહ્મણ (આચાર્ય) ‘એ બધા [પીડિતો] કહેત, કે / પરાણે લેવાઈ છે અમારી અંગૂઠાની છાપ / પરત કરો અમને અમારી બદનસીબી. / અમારી પોતાની બદહાલી.’ અને જણાવત કે :

‘અમે મર્યાં નથી અમે જીવતાં છીએ.
અમે મર્યાં નથી અમે જીવતાં છીએ.’

**

મૃત્યુનાં હીબકાંભર્યા નિવેદનથી શરૂ થતું આ અનોખું કાવ્ય, આમ, જીવંત હોવાના ખોંખારામાં પૂરું થાય છે. એની મરણાસન્ન દુનિયાઓની પડખે જો કવિ આરામ સે ચોકન્ના રહીને બેઠક જમાવે, તો એ બે વાર કહે કે ‘અમે મર્યાં નથી અમે જીવતાં છીએ.’ જો...

આવતા અંકમાં જોઈશું કે સાંપ્રત ભારતીય કવિતાનું ત્રણ પેઢીના આંતરસંબંધે નીપજી આવતું કોઈ ગતિમય સત્ય, આ ત્રણ નારી-કવિઓની કવિતાનું આપણે કરેલું આ સહવાચન જો સૂચવતું હોય તો એ કયું અને કેવું ?

❑